

Česká ekonomika a výzva Lisabonské strategie¹

Milan SOJKA*

„Tržní ekonomika je příliš pomalá, než aby plně využila rychlostního a výrobního potenciálu, jaký poskytují software, komunikace a telekomunikační revoluce. Nejde jen o to nalézt nové organizační mechanismy, které by zkvalitnily obchodování v rámci tržní ekonomiky. Je to sám mechanismus trhu a směny, který se stává zastaralým.“

J. Rifkin: *Evropský sen. Jak evropská vize budoucnosti potichu zastihuje Americký sen.* Praha: ELK 2005, s. 202.

The Czech Economy and the Challenge of the Lisbon Strategy

Abstract

After joining the European Union the Czech Republic should respond positively to the challenges of the Lisbon Strategy, and start to build prerequisites for a knowledge-based economy. It should actively participate in building the new knowledge society in Europe as envisaged by the Lisbon European Council in 2000 in the Lisbon Strategy. The paper brings about arguments that the Czech Republic should deliberately undergo the second transformation leading to the knowledge-based economy. To underpin the arguments selected structural data describing characteristics of education, science and research and development in Finland and the Czech Republic are used. In conclusions needed reforms and policy changes are briefly discussed.

Keywords: *knowledge-based economy, Lisbon strategy, transformation, Czech economy, Finish economy, education, scientific research and development*

JEL Classification: F02, O30, P20

Úvod

Za hlavní problém transformace společností a ekonomik sovětského typu do podoby demokratických společností s tržní ekonomikou se dnes ve světové i české odborné literatuře převážně považuje nedostatečná pozornost věnovaná

* Milan SOJKA, Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálních věd, Institut ekonomických studií, Opletalova 26, 110 00 Praha 1; Ústav ekonomie PEF MZLU v Brně, Zemědělská 1, 613 00 Brno, Česká republika; e-mail: sojka@mbox.fsv.cuni.cz

¹ Článek vznikl za podpory Výzkumného záměru MSM č. 62156-48904 řešeného na PEF MZLU v rámci tématického směru 01 *Makroekonomická a mikroekonomická výkonnost české ekonomiky a hospodářsko-politická opatření vlády ČR v podmínkách integrovaného trhu.*

budování institucí. Bylo tomu tak proto, že ideově vycházela z tržního fundamentalismu, který byl základem tzv. Washingtonského konsensu (např. [32; 33]), a nebyla v první řadě chápána jako komplexní změna institucí zahrnující formální i neformální instituce. V důsledku toho nevytvořila a díky své povaze ani nemohla vytvořit adekvátní institucionální rámec pro celkovou modernizaci ekonomik procházejících touto transformací, a nejinak tomu bylo v případě české ekonomiky (hlouběji viz např. [20]). Problematice institucionálního selhání české neoliberální transformační strategie jsem se věnoval i ve svých dalších pracích (např. [27; 28; 29]).

Jestliže za kritérium úspěšnosti transformace považujeme celkovou modernizaci ekonomiky i společnosti a rychlé dohánění vyspělých tržních ekonomik, uzavírající mezeru v ekonomické výkonnosti oddělující českou ekonomiku od ekonomik vyspělých zemí, nemůžeme českou transformační strategii považovat za příliš úspěšnou. Hlavní příčiny tohoto neúspěchu spočívají jednak ve výše zmíněném institucionálním selhání. Neméně závažným problémem je i skutečnost, že autorům této strategie zároveň chybělo dostatečné pochopení hlubokých změn, jimiž současná světová ekonomika prochází v souvislosti s přechodem ke znalostní společnosti či ekonomice (*knowledge-based economy*) a s procesy integrace a globalizace. Jejich vize budoucího vývoje české společnosti i ekonomiky byla založena na tradiční koncepci kapitalistické industriální společnosti a důrazu na liberálně pojatou tržní ekonomiku a tradiční komparativní výhody (zejména relativně levnou pracovní sílu). Proto nevzali v úvahu, že transformace od společnosti sovětského typu musí být v současných podmínkách zároveň transformací od industriální společnosti k postindustriální znalostní společnosti. Jen tak lze vytvářet dostatečné předpoklady pro úspěšné završení procesu modernizace a dlouhodobý udržitelný rozvoj.

V článku se budu zabývat pouze důsledky české transformační strategie pro přechod ke znalostní ekonomice, který je v současnosti bezpochyby nejvýznamnější transformací, jíž prochází soudobá společnost v globálním měřítku. Jde o přechod od industriální k postindustriální společnosti či postkapitalistické společnosti [1]. Zároveň jde podle Hanse van Zona o přechod od „...‘fordistického’ technicko-ekonomického paradigmatu založeného na energeticky náročných výrobních systémech a službách k novému technicko-ekonomickému paradigmatu ‚nového věku‘ založenému na výrobních systémech a službách náročných na znalosti“ [35, s. 69].

Analýzu problémů české transformační strategie přinesla řada prací věnovaných hodnocení prvních deseti let, které uplynuly od listopadu 1989 (např. [18]; [20]; [34]). Kritických pohledů však stále přibývá (viz např. [3]; [9]; [19]). Během let 1990 – 2000 česká ekonomika v podstatě nedokázala zvýšit svou

ekonomickou výkonnost. Výkonnostní mezera, která ji oddělovala od Evropské unie, se dokonce zvyšovala. Pozitivní obrat nastal až po roce 2000, kdy tempo růstu HDP české ekonomiky převýšilo tempa růstu HDP většiny členských států EU. Je to výsledek významných korekcí české transformační strategie po roce 1997, kdy byly zavedeny pobídky pro příliv přímých zahraničních investic do ČR a přibližovalo se členství České republiky v EU. To mělo pozitivní vliv na kvalitu českých formálních institucí (přejímání komunitárního práva) a zvyšovalo mezinárodní důvěryhodnost a atraktivnost České republiky z pohledu přímých zahraničních investic [10]. Z pohledu reálné konvergence vyjádřené pomocí HDP na obyvatele v paritě kupní síly se však reálná pozice České republiky v letech 1995 – 2004 ve vztahu k EU-25 zlepšila pouze o 1 procentní bod a v roce 2006 dosáhla 73,8 % průměru EU-25 [2].

Rostoucí makroekonomická výkonnost po roce 2000 provázená nízkou inflací a zvyšováním exportní výkonnosti znamená nesporně pozitivní změnu. Podíváme-li se však na vývoj české ekonomiky z hlediska přechodu ke znalostní ekonomice, získáme poněkud méně růžový obraz. Česká ekonomika se stává stále zranitelnější v případě recese v EU či ve světové ekonomice v důsledku rostoucí váhy automobilového průmyslu a s ním souvisejících průmyslových odvětví v tvorbě HDP a v exportní výkonnosti. Inovační schopnosti v ekonomice nerostou v dostatečné míře a váha odvětví nové ekonomiky v tvorbě HDP je stále ještě poměrně nízká. Alarmující jsou výdaje na vzdělání, nízký je podíl vysokoškolsky vzdělaných v populaci, nízké výdaje na vědu a výzkum, nízký počet patentů a mnoho dalších ukazatelů používaných k měření transformace ekonomických a sociálních struktur ve směru společnosti a ekonomiky založené na znalostech.

V první části článku pojednávám o integraci české ekonomiky do světové ekonomiky po roce 1990 a o vytváření předpokladů či spíše bariér na cestě ke znalostní ekonomice. Česká transformační strategie v podobě, v níž byla od počátku 90. let uplatňována, nevytvářela vhodné podmínky pro transformaci ke znalostní ekonomice.

Ve druhé části článku se věnuji srovnání vybraných údajů charakterizujících dosaženou míru transformace ke znalostní ekonomice v české ekonomice, ve finské ekonomice, která v rámci EU patří v tomto směru k nejúspěšnějším, a průměru EU. Cílem tohoto srovnání je ukázat, že po roce 1990 dochází v tomto směru k významné vývojové divergenci. Zatímco v české ekonomice probíhají převážně procesy, které upevňují její modernizovaný industriální charakter, finská ekonomika již prošla významným transformačním procesem ve směru ekonomiky založené na znalostech. Při tomto porovnávání si samozřejmě musíme být vědomi, že ve vývoji obou ekonomik po druhé světové válce existují zásadní rozdíly, které nemohly nemít hluboký vliv na jejich vývoj v 90. letech dvacátého

století a na počátku dvacátého prvního století. Toto srovnání je však užitečné a jeho smyslem je ukázat potřebné reformy, které již Finsko uskutečnilo a které by navedly Českou republiku na dráhu postindustriálního rozvoje.

Z pohledu transformace ke znalostní společnosti a ekonomice Česká republika značně zaostává a je ještě převážně industriální společností. Problematické výsledky první transformace měly a ve značné míře dosud ještě mají negativní dopady i na druhou transformaci, která je zatím v České republice na samém počátku.

Významné analýzy v tomto směru vypracovávají Centrum pro sociální a ekonomické strategie při Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy a Centrum ekonomických studií Vysoké školy ekonomie a managementu ve spolupráci s Centrem výzkumu konkurenční schopnosti české ekonomiky, které je společným pracovištěm Ekonomicko-správní fakulty Masarykovy univerzity, CES VŠEM a Národního observatoře zaměstnanosti Národního vzdělávacího fondu.

Všechny tyto analýzy dospívají k závěru, že v České republice je nezbytné provést další významné reformy vytvářející předpoklady pro její vývoj ve směru znalostní společnosti a ekonomiky. Obecná charakteristika potřebných reforem je prezentována v závěru článku.

1. Česká ekonomika po roce 1990, proces modernizace a její integrace do ekonomiky Evropské unie a světové ekonomiky

Česká „neoliberální“ transformační strategie odrážela převážně tradiční hodnoty a komparativní výhody industriální společnosti. Teoretickými zdroji, z nichž vycházela, byla směsice neoliberálních a konzervativních teorií stavějících trh a stát proti sobě a s podezřením hledících na státní zásahy do tržní ekonomiky. Její strategické cíle měly být dosaženy prostřednictvím privatizace, liberalizace vnitřního i zahraničního obchodu a kapitálových toků se zahraničím. Strategie sama o sobě nevykazovala žádné náznaky úvah o znalostní ekonomice a pro takovou transformaci cílevědomě nevytvářela předpoklady. Její praktické uplatnění se stalo spíše zdrojem vážných překážek na této cestě.

Úspěšný rozvoj znalostní ekonomiky kriticky závisí na důvěře v partnery kooperující v sítích a na jejich odpovědném chování, což si vyžaduje odpovídající kvalitu formálních i neformálních institucí. Česká republika dosud rozhodně není dobře fungujícím právním státem, velmi rozšířená je korupce, proti níž dosud nebyly vytvořeny dostatečně účinné nástroje. Soukromé vlastnictví není dodnes dostatečně garantováno. Struktury vlastnické správy (*corporate governance*) nevytvářejí adekvátní podmínky pro odpovědné chování managementu firem a vlastníků a mezi firmami, které spolu obchodují, často panuje značná nedůvěra posilovaná relativně častými případy neodpovědného chování.

Podle tržních fundamentalistů měly privatizace a liberalizace samy o sobě vytvářet adekvátní motivace pro nové soukromé vlastníky a spontánní procesy kreativní destrukce měly postupně v české ekonomice vytvářet moderní tržní hospodářské struktury. Tržní konkurence pojímaná téměř jako učebnicový model dokonalé konkurence, co se její efektivnosti a optimálních vlastností týče, se měla stát skutečným základem uspořádání tržní ekonomiky v České republice. Chybělo zde jakékoli vědomí skutečnosti, že „...charakteristiky ekonomiky založené na znalostech přesunují ohnisko pozornosti z konkurence ke spolupráci: celková inovační výkonnost ekonomiky nezávisí již v takové míře na tom, jakou výkonnost mají její konkrétní formální instituce (firmy, výzkumné ústavy, univerzity), závisí však více na tom, v jaké vzájemné interakci jsou jako prvky kolektivního systému tvorby a používání vědění a na jejich souhrě se zvláštními institucemi“ [35, s. 68]. Potřeba cílevědomého budování národního inovačního systému [13] nebyla ani zmíněna. S takovými úvahami přicházeli v průběhu 90. let pouze někteří ekonomové a sociologové (P. Machonin, K. Müller aj.). Česká transformační strategie neobsahovala žádné promyšlené plány reformy v oblasti vzdělávání, vědy a výzkumu. Na samém počátku 90. let dvacátého století bylo jako léčebná kúra pro „neefektivní“ vědecké a výzkumné ústavy trpící „přezaměstnaností“ používáno snižování přidělovaných finančních prostředků ze státního rozpočtu. K významnému „zeštíhlení“ sice skutečně došlo, avšak za cenu rozpadu řady významných vědeckých týmů a závažného poškození základního i aplikovaného výzkumu v České republice.

Autoři české transformační strategie považovali za hlavní komparativní výhodu české ekonomiky relativně levnou a kvalifikovanou pracovní sílu s dlouhými industriálními tradicemi a geografickou polohu ve střední Evropě. Tyto komparativní výhody měly motivovat příliv zahraničního kapitálu a měly vytvářet odpovídající podmínky pro úspěšnou konkurenci na vnitřním trhu i na zahraničních trzích. Autoři této strategie nevzali v úvahu významné existující překážky, které činí takovou strategii v podmínkách globalizace a rychle se integrující světové ekonomiky dlouhodobě neprůchodnou. Hloubka transformačních změn, jimiž česká společnost od počátku 90. let procházela, měla samozřejmě z hlediska české společnosti a její ekonomiky zásadní povahu a ve značné míře může vysvětlit, proč se její autoři tolik zaměřili na domácí problémy a změny a proč ne-reflektovali měnící se vnější prostředí vyžadující jiné přístupy i k reformám probíhajícím uvnitř české společnosti. Důsledkem je významné zaostávání české společnosti v evropském i ve světovém kontextu ve vytváření předpokladů pro transformaci ke znalostní společnosti.

V průběhu uplynulých 20 – 30 let vznikly v souvislosti se zásadními změnami, k nimž došlo ve světové ekonomice, významné nové bariéry, které se staví

do cesty tradičnímu industriálnímu vývoji. Česká transformační strategie v podobě, v níž byla uplatňována od počátku 90. let, tak mohla být mnohem úspěšnější v podmínkách 50. či 60. let dvacátého století. V 90. letech však přináší již příliš mnoho rizik a vede k hrozbě dlouhodobého zaostávání České republiky ve vytváření podmínek na přechod ke společnosti znalostí. Procesy integrace a globalizace jsou uváděny v život prostřednictvím aktivit nadnárodních společností. Jsou založeny na investicích a nových formách spolupráce mezi nimi. „Globální kapitalismus prochází zásadní restrukturalizací. Probíhá nová revoluce způsobů rozvoje, v jejichž rámci se vzájemně posiluje několik tendencí. Nejvýznamnější z těchto tendencí jsou: 1. pokrok v oblasti informačních technologií, který se koncentruje okolo revoluce v telekomunikacích a počítačích, a 2. integrace a globalizace společnosti a ekonomiky. Tyto tendence se spojují do procesu transformace ve směru internacionalizované ekonomiky založené na znalostech, v níž jsou transfer technologií a koordinace ve významné míře usnadněny revolucí v komunikačních prostředcích.“ [35, s. 68]

Pod vlivem těchto změn se významně proměnila i povaha mezinárodního obchodu a konkurenčních podmínek. Nadnárodní společnosti se staly hlavní hybnou silou transferu technologií a ve „stabilizovaných“ odvětvích skutečně účinně brání vstupu nově příchozích. Pokus o resuscitaci českého národního kapitálu, který lze snad považovat za jakési pokračování ekonomické fáze českého národního obrození v pojetí Albína Bráfa z konce 19. století, byl tak až na výjimky předem odsouzen v podmínkách soudobé světové ekonomiky k neúspěchu.

Přemýšlíme-li o konkurenceschopnosti české ekonomiky v kontextu integrující se a globalizující se světové ekonomiky a o jejích konkurenčních výhodách před vstupem a po vstupu do Evropské unie, vzniká otázka povahy komparativních výhod v postindustriálním stadiu vývoje v nejvyspělejších ekonomikách světa a v nově industrializovaných zemích. Pokus založit rozvoj české ekonomiky na relativně levné práci s „tradiční“ industriální kvalifikací se v poměrně blízké budoucnosti může setkat s vážnými komplikacemi. Zásadním problémem se může stát velmi malý počet výzkumných a vývojových center v průmyslových podnicích. Dokonce i velmi efektivní dceřiné společnosti nadnárodních a mezinárodních společností mají v převážné většině povahu sofistikovaných montážních linek, které nepotřebují žádný domácí výzkum a vývoj

Česká transformační strategie byla však ve významné míře, co se reintegrace české ekonomiky do světové ekonomiky týče, na takové industriální strategii založena, protože neakcentovala jiné komparativní výhody než relativně levnou kvalifikovanou pracovní sílu s naprostou převahou tradičních industriálních kvalifikací a geografickou polohu. V průběhu prvního stadia transformačních procesů ani jiná volba krátkodobě neexistovala, ta však měla mít pouze povahu taktického

cíle. Již od samého začátku transformace od ekonomiky a společnosti sovětského typu k demokratické společnosti a tržní ekonomice měly být zároveň cílevědomě budovány základy pro druhou transformaci ve směru znalostní společnosti. Problematika druhé transformace se však v té době nestala ani předmětem veřejné diskuse.

Na počátku 90. let bylo nutné ve velmi krátké době uskutečnit zásadní změnu orientace českého zahraničního obchodu a kapitálových toků. Poté, co se zhroutil Rada vzájemné hospodářské pomoci, česká průmyslová produkce ztratila své tradiční trhy ve východní a střední Evropě a v SSSR. Převážná většina české průmyslové produkce nebyla na západních trzích konkurenceschopná a s rostoucími obtížemi se české výrobky shledávaly na těchto trzích již od druhé poloviny 70. let. Přesto však se podařilo uskutečnit velmi rychlou změnu orientace českých vývozů na trhy vyspělých tržních ekonomik, a zejména členských států Evropských společenství (Evropské unie od roku 1993). Zatímco v roce 1989 představoval obchod s bývalými socialistickými zeměmi přibližně 60 % obratu zahraničního obchodu, poklesl jeho podíl již v roce 1994 na 16 %, zatímco ve stejné době podíl Evropské unie přesáhl 50 %.

Není pochyb o tom, že struktura českých vývozů se mohla změnit pouze v souvislosti s restrukturalizací ekonomiky ve středně dlouhém a dlouhém období. Restrukturalizaci však zkomplikovala a alespoň o tři roky ve značné části české ekonomiky odsunula česká velká privatizace, protože zejména v souvislosti s kuponovou privatizací vedla k vytvoření velmi problematické vlastnické struktury. Restrukturalizace byla ponechána až na rozhodnutí soukromých vlastníků po privatizaci. České transformační strategii chyběla jakákoli cílevědomá aktivní strukturální politika. Procesy restrukturalizace průmyslových podniků byly díky kuponové privatizaci odsunuty. Určité zárodky sektoru založeného na přílivu zahraničního kapitálu byly vytvořeny již na samém počátku 90. let (např. Škoda Mladá Boleslav jako součást Volkswagen Group) před zahájením velké privatizace. Dynamický vývoj tohoto sektoru, který se stal „tahounem“ české ekonomiky, nastal až po roce 1997, když se vlastnická práva konečně stabilizovala a byly zavedeny pobídky pro přímé zahraniční investice. Tento sektor rychle zvyšoval produktivitu a efektivnost a hluboce měnil strukturu českých vývozů i dovozů.

Výsledky multikriteriální analýzy strukturálních změn (vstupů výrobních činitelů, technicko-technologické náročnosti, diferenciacie produktu, tržní koncentrace a kvalifikace práce), jež v průběhu 90. let nastaly ve střední a východní Evropě [8, s. 335 – 351], ukazují, že intenzitu strukturálních změn, jež ve sledovaném období proběhly v české ekonomice, lze označit jako středně vysokou. Analýza vede k závěru, že zejména při srovnání změn v kvalitativním postavení

České republiky a Maďarska ke konci tohoto období lze pozorovat významný rozdíl mezi těmito zeměmi v neprospěch české ekonomiky. Až do začátku dvacátého prvního století vykazovala česká ekonomika nižší schopnost snižovat technologickou mezeru, která ji odděluje od vyspělých kapitalistických tržních ekonomik, i nižší schopnost využívat „technologické dotahování“ jako základ zvyšování růstové a exportní výkonnosti než Maďarsko. Podle autorů směřují rozvojové tendence, jimiž se vyznačuje maďarská ekonomika, více ke struktuře s dominantním postavením odvětví náročných na moderní technologie (jako je tomu v Irsku či ve Finsku), zatímco česká ekonomika setrvává v industriální fázi vývoje s dominantním podílem středně vyspělých technologií a vykazuje mnohem větší podobnost se strukturou německé ekonomiky [8, s. 344]. Během let 2000 – 2003 se tyto rozvojové tendence nijak zásadně nezměnily [31]. Díky investičním pobídkám a v souvislosti s blížícím se členstvím České republiky v EU v roce 2004 patřil příliv přímých zahraničních investic na obyvatele k nejvyšším na světě. Česká ekonomika se však téměř stala „montážní dílnou Evropy“ s velmi vysokým a stále ještě rostoucím podílem automobilového průmyslu a souvisejících odvětví. Česká ekonomika (a rovněž slovenská) se v současnosti ubírají po velmi odlišné rozvojové trajektorii než většina ostatních členských států EU s velmi vysokým podílem průmyslové výroby založené ve významné míře na modernizovaných tradičních technologiích na tvorbě HDP. Tato tendence je zřejmým symptomem pokračujícího setrvávání v industriálním stadiu vývoje, byť v současné době zajišťuje velmi dynamický růst. Z dlouhodobější perspektivy však přináší závažná rizika a rostoucí výkonnost české ekonomiky, založená na těchto typech modernizovaných industriálních technologií, se stává paradoxně právě díky své relativní úspěšnosti spíše překážkou, která brzdí transformaci ve směru znalostní ekonomiky. Nezbytné reformy vytvářející podmínky pro tuto transformaci se zdají být za těchto okolností méně naléhavé a chybí dostatečná politická vůle je prosazovat.

Komparativní výhody spojené s levnou prací jako základem specializace a konkurenční schopnosti země nemohou být ve změněných podmínkách světové ekonomiky trvalou bází dlouhodobého hospodářského růstu a zvyšování kvality života. Náklady a ceny dominují konkurenci na trzích standardní produkce, kde se trvale zvyšuje konkurence nově industrializovaných zemí. U heterogenní, sofistikované produkce s vysokou přidanou hodnotou jsou rozhodující mimoce nové nástroje konkurence, jako je *goodwill*, kvalita a spolehlivost, marketingová strategie, poprodejní služby a schopnost uspokojit zvláštní požadavky spotřebitelů. Navíc je úspěch na globálních trzích stále více spojen se schopností kooperovat v rámci sítí vzájemně kooperujících firem, které si musí navzájem důvěřovat a spolupracovat [23, s. 202 n.].

Během první poloviny 90. let se struktura vývozu České republiky značně odlišovala i od tradičních komparativních výhod země. Postupně se k nim začala vracet po roce 1997. Jde zejména o návrat k vysokému podílu strojírenských výrobků na vývozu. Nicméně tento návrat, který lze dobře dokumentovat statistickými údaji o změnách struktury českých vývozu, dále zvýrazňuje industriální charakteristiky české ekonomiky. Je založen převážně na modernizovaných industriálních technologiích, a nikoli na nejmodernějších technologiích spojených s odvětvími „nové ekonomiky“. Česká republika disponuje relativně vysokou úrovní kvalifikace práce. Kvalita vzdělání, úroveň kvalifikace i pracovních dovedností jsou i nadále relativně vysoké a jsou spojeny s dlouhými industriálními tradicemi a technickým *know-how*. Od roku 1998 probíhá dynamický návrat české ekonomiky k modernizované podobě uplatňování těchto tradičních komparativních výhod, čímž se ČR řadí mezi středně vyspělé země. Obdobnou dynamiku však postrádá ve vytváření předpokladů pro transformaci ke znalostní společnosti. Kultivace nových komparativních výhod v oblasti nové ekonomiky si vyžaduje cílevědomou strategii a odpovídající reformy umožňující překonání existujících bariér.

Schopnost efektivně využít existující lidské zdroje závisela na přílivu přímých zahraničních investic a transferu modernizovaných technologií a *know-how*. V první polovině 90. let byl slibně začínající příliv zahraničních investic přerušen experimenty s kuponovou privatizací, která nepřipouštěla přímou účast zahraničního kapitálu, a navíc vytvářela velmi nejisté a netransparentní prostředí. Lepší podmínky a systém pobídek pro vstup přímých zahraničních investic vznikly až v roce 1998 za vlády Josefa Tošovského. Rokem 1999 začíná nová vlna přílivu zahraničního kapitálu do České republiky. Jejím výsledkem je restrukturalizace a modernizace některých významných českých průmyslových odvětví. Od konce 90. let až do současnosti probíhalo přizpůsobování české ekonomiky vyspělým západním trhům (zejména trhu EU) mnohem dynamičtěji a zvyšovala se konkurenceschopnost českých vývozu. Statistické údaje o českém vývozu jasně dokládají zlepšující se komoditní strukturu českých vývozu. Po významném poklesu podílu produkce zpracovatelských odvětví, zejména strojírenství (SITC 6, 7 a 8) v letech 1989 – 1993 byl v roce 1999 již podíl produkce zpracovatelských průmyslových odvětví opět vyšší než v roce 1989.

Vývoz do Evropské unie na konci 90. let rychle rostl a největší tempa růstu se týkala výrobků s vysokou přidanou hodnotou. Tato vývojová tendence i nadále pokračuje a údaje o českém zahraničním obchodě zlepšující se strukturu českých vývozu jasně prokazují. Údaje založené na třídění SITC jsou však poněkud hrubé a neumožňují plně pochopit hloubku kvalitativních změn struktury českého průmyslu a vývozu. Takovému účelu může dobře posloužit vícekritériální

analýza podrobnějších údajů o průmyslové výrobě a vývozech. Jak přesvědčivě dokazují analýzy provedené A. Kadeřábkovou a M. Srholcem [8], skutečný obraz situace může být poněkud odlišný.

V roce 2004 zaujímala Česká republika podílem výrobků využívajících nejmodernější technologie (*high-tech products*) na vývozech 13. místo v EU-25 a jejich podíl se od roku 2000 značně zvýšil díky přílivu přímých zahraničních investic. V roce 2004 dosáhl jejich podíl 14 %, což je však o 8 p. b. za Maďarskem. Přitom je vývoz těchto výrobků v případě české ekonomiky výrazně dovozně náročný. Nejvyšší podíl na těchto vývozech má výpočetní technika, ale na dovozech *high-tech* výrobků má zároveň největší podíl elektronika, z čehož lze usoudit, že česká odvětví „nové ekonomiky“ mají ve vysoké míře rovněž povahu montážních dílen. V rámci technologicky náročných odvětví zpracovatelského průmyslu v české ekonomice, jež tvořila v roce 2002 přibližně 42,5 % přidaného hodnoty ve zpracovatelském průmyslu (ve srovnání s 56 % v případě Maďarska, 60 % Německa, 45,5 % Finska či 82 % Irska), jednoznačně převažují modernizovaná industriální odvětví s 35,2 %, z nichž nejvýznamnější je automobilový průmysl. Pouze 7,3 % přidané hodnoty v českém zpracovatelském průmyslu vytvářela *high-tech* odvětví [7, s. 85 – 86].

2. Česká a finská ekonomika a výzva ekonomiky založené na znalostech

Po roce 1990 muselo Finsko rovněž reagovat na zhroucení RVHP, s nímž mělo významné obchodní vztahy. Finská ekonomika v jeho důsledku prošla hlubokou recesí. V reakci na tuto situaci Finsko v průběhu 90. let prodělalo transformaci od industriální společnosti ke znalostní společnosti. Česká republika na rozdíl od Finska musela projít transformací od ekonomiky a společnosti sovětského typu k demokratické společnosti a kapitalistické tržní ekonomice, souběžně však měla procházet i druhou transformací, transformací od industriální k postindustriální znalostní společnosti.

Po rozpadu RVHP na počátku 90. let prožila Česká republika i Finsko hlubokou recesí. Reakce na tuto situaci se však v obou zemích podstatně lišila. V České republice probíhala od počátku 90. let transformace od společnosti a ekonomiky sovětského typu ke kapitalistické tržní ekonomice s demokratickým politickým systémem. Tento proces nelze dosud zdaleka považovat za ukončený, ale okolo roku 2000 již lze českou ekonomiku považovat za fungující tržní kapitalistickou ekonomiku, v níž však nadále přetrvávají vážné problémy v kvalitě institucí a ve vynucování zákonnosti. Byly vytvořeny podmínky pro obnovu hospodářského růstu založeného převážně na modernizovaných industriálních

technologiích, ale dosud nebyly uskutečněny potřebné reformy, které by sloužily jako východisko přechodu ke znalostní společnosti a ekonomice. Modernizace, která proběhla v 90. letech v české společnosti, byla značně nerovnoměrná a vytvářela spíše předpoklady pro pokračování a další rozvoj industriálních aktivit.

V porovnání se situací České republiky řešilo Finsko jiné problémy, avšak rozpad RVHP měl pro obě země obdobně závažné důsledky. Finsko prošlo díky svým úzkým hospodářským vazbám s RVHP na počátku 90. let rovněž hlubokou recesí vyvolanou jejím zhroutilím. V letech 1991 – 1993 poklesl finský reálný HDP o 10,8 %, nezaměstnanost vzrostla z 3,2 % v roce 1990 na 16,6 % v roce 1994 [21]. V letech 1990 – 1992 proběhla v české ekonomice transformační recese, v níž hrál rozpad RVHP ještě závažnější úlohu než ve finské. Český HDP poklesl podle revidovaných údajů o 15 % (původně ČSÚ odhadoval pokles až 20 %). Tento vývoj však nebyl provázen růstem nezaměstnanosti, protože česká ekonomika byla na samém počátku transformace a dosud v ní převažovaly vzorce chování ekonomiky sovětského typu. Vzhledem k tomu, že Finsko již bylo rozvinutou kapitalistickou ekonomikou, nemuselo procházet obdobným transformačním vývojem jako členské státy bývalé RVHP. Ve Finsku se však v průběhu 90. let uskutečnila jiná zásadní transformace, která kvalitativně změnila finskou společnost a její ekonomiku. Finsko se v jejím průběhu stalo společností a ekonomikou založenou na znalostech. V této transformaci je dnes společně s Irskem nejúspěšnějším členským státem Evropské unie schopným odpovídajícím způsobem reagovat na výzvu Lisabonské strategie. Předpokladem pro tento úspěšný vývoj byly dalekosáhlé cílevědomé reformy vzdělávání zdůrazňující celoživotní vzdělávání a celkové zvýšení úrovně vědomostí v celé společnosti, budování národního inovačního systému a systematická kultivace nových komparativních výhod.

Rozdíly mezi Finskem a Českou republikou ve stupni transformace směrem ke společnosti založené na znalostech lze ukázat na srovnatelných statistických údajích poskytovaných Eurostatem a dobře o nich vypovídá *Ročenka konkurenceschopnosti 2005* zpracovaná autorským kolektivem CES VŠEM [7]. I když délka časových řad nevytváří dobré předpoklady pro použití sofistikovanějších analýz, poskytuje provedené srovnání dostatečně přesvědčivé argumenty pro nezbytnost přechodu České republiky na trajektorii vedoucí ke společnosti založené na vědění.

Tabulky 1 a 2 přinášejí srovnání vybraných ukazatelů pro EU-15, EU-25, Českou republiku a Finsko. Srovnání ukazatelů vyjadřujících makroekonomickou výkonnost slouží k pochopení rozdílů v absolutních úrovních a tendencí v oblasti nezaměstnanosti a inflace. Makroekonomické údaje jsou příliš agregované a nemohou nám říci příliš mnoho o kvalitativních rozdílech mezi úrovní

vývoje české a finské ekonomiky. Abychom byli schopni ukázat zásadní rozdíly ve stupni vývoje směrem ke společnosti založené na vědění v Česku a ve Finsku, je třeba použít množství dalších strukturálních údajů. Ty nám již poskytují dostatečně dobrou představu o hloubce rozdílů ve výdajích na vzdělání, vědecký výzkum, v počtech vědeckých publikací a patentů. Všechny tyto údaje (a mnohé další by bylo možno doplnit) vypovídají o propasti, která dnes odděluje Česko od Finska. Jsou velmi přesvědčivým argumentem pro pochopení rozdílného postavení obou zemí na trajektorii vedoucí ke znalostní společnosti a ekonomice.

T a b u l k a 1

HDP na obyvatele v paritě kupní síly (v % průměru EU-25)						
	1995	2000	2001	2002	2003	2004
EU-15	110.8	109.8	109.7	109.5	109.2f	108.9f
Česká republika	69.5e	64.3	65.5	67.5	69.4	71.3
Finsko	105.0	113.4	112.9	112.9	112.7	114.3
Hrubé domácí výdaje na výzkum a rozvoj (v % HDP)						
	1995	2000	2001	2002	2003	2004
EU-25	1.84e	1.88e	1.92e	1.93e	1.95e	1.86e
EU-15	1.88e	1.93e	1.98e	1.99e	2.00e	1.92e
Česká republika	0.95	1.23	1.22	1.22	1.25	1.26
Finsko	2.28	3.4	3.41	3.46	3.51	3.46
Patenty registrované na Evropském patentovém úřadě (na milión obyvatel)						
	1995	2000	2001	2002	2003	2004
EU-25	79.2	133.6	142e	133.6e	136.7e	n. a.
EU-15	94.6	158.7	168.3e	158.5e	161.4	n. a.
Česká republika	3.1	10.5	11.3	12.4	15.9	n. a.
Finsko	178.1	350.8	347.4	309.1	305.6	n. a.
Podíl veřejných výdajů na vzdělání HDP (v %)						
	1995	2000	2001	2002	2003	2004
EU-25	5.2e	4.9e	5.1e	5.2e	5.21	n. a.
EU-15	5.2e	4.9e	5.1e	5.2e	5.2	n. a.
Česká republika	4.6	4.0	4.4	4.4	4.55	n. a.
Finsko	6.8	6.1	6.19	6.3	6.51	n. a.

f – prognóza; e – odhad; p – předběžné údaje.

Pramen: EUROSTAT, Structural Indicators, General Economic Background 15. 1. 2007.

T a b u l k a 2

Počet vědeckých a technických publikací na 1000 obyvatel

	1995	2000	2001	2002	2003	2004
EU-25	0.567	0.735	0.758	0.745	0.822	0.789
EU-15	0.637	0.820	0.843	0.825	0.909	0.869
Česká republika	0.305	0.408	0.440	0.457	0.512	0.505
Finsko	1.045	1.409	1.448	1.407	1.550	1.472

Pramen: [7, s. 78].

Finské reformy, uskutečněné v průběhu 90. let v oblasti vzdělávání, vytvoření systému celoživotního vzdělávání, který se neomezuje pouze na absolventy

vysokých škol, vysoké veřejné výdaje na vzdělání, vědu a výzkum společně s promyšlenou politikou vytvářející pobídky pro vstup přímých zahraničních investic do odvětví nové ekonomiky, byly velmi úspěšné.

Na rozdíl od Finska pokračuje Česko v rozvíjení tradice industriální ekonomiky. Uváděné strukturální údaje ukazují, že Česko odděluje hluboká mezera nejen od Finska, ale i od průměrů EU-15 i EU-25. V některých oblastech Česko zůstává i za Slovinskem a Maďarskem i některými dalšími novými členskými státy Evropské unie.

Závěry

Přechod na novou trajektorii rozvoje ke společnosti založené na znalostech

Během období transformace od totalitní společnosti a ekonomiky sovětského typu k tržní kapitalistické ekonomice s demokratickým politickým systémem byla reintegrace české ekonomiky do evropské a světové ekonomiky založena převážně na tradičních industriálních komparativních výhodách. Vědomí možných negativních důsledků spojených s těmito vývojovými tendencemi se od druhé poloviny 90. let postupně zvyšuje, a to jak mezi českými ekonomy, tak i v politických kruzích. Toto poznání se však až dosud nezměnilo v dostatečné míře v činy, i když je tu vědomí potřebných reforem.

V tomto směru sehrávají již dlouhou dobu významnou úlohu analytické práce Centra pro ekonomické a sociální strategie při Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy CERGE-NHÚ, VŠE, CES Vysoké školy ekonomie a managementu a dalších pracovišť a práce mnoha českých ekonomů a sociologů, kteří již od poloviny 90. let usilují o kritické přehodnocení české transformační strategie a vytvoření předpokladu pro všestrannou modernizaci české společnosti a ekonomiky.

Stručný přehled nezbytných reforem přináší například výzkumná práce J. Rektořika z Centra výzkumu konkurenční schopnosti české ekonomiky [22]. Hlubší analýzy současného stavu a potřebných změn lze nalézt v české literatuře (např. práce CES VŠEM [6; 7]). Zevrubný výklad potřebných reforem v oblasti úlohy národního státu a veřejné správy v přechodu ke společnosti založené na znalostech je obsažen například v publikaci [25], která se zaměřuje na uplatňování Lisabonské strategie v kontextu Evropské unie, a [26], jež je orientována obecněji.

Hodnotíme-li z tohoto pohledu českou veřejnou správu, zjistíme, že zde dosud neproběhly zásadní změny ve směru znalostní společnosti. Ta vykazuje spíše typické charakteristiky industriální fáze vývoje a je nadměrně zbyrokratizovaná. Vážným problémem je, že v České republice až dosud jednoznačně převažuje úzké instrumentální pochopení potřebných změn a reforem ve směru znalostní

společnosti (důraz je kladen spíše na předpoklady v oblasti využívání informačních technologií a informační gramotnosti apod.), převážně však chybí širší pochopení těchto procesů jako zásadní společenské transformace kulturní povahy (viz [26, s. XVII]).

Přechod ke znalostní společnosti a ekonomice se sice stal součástí programových prohlášení všech vlád po roce 1997, nicméně realizace potřebných reformních kroků zatím není adekvátní. V řadě oblastí chybí názorová shoda v politickém spektru, která by otevřela cestu nutným reformám. V jiných chybí i vědomí potřeby reformních kroků. Významné změny musí nastat zejména v oblasti vzdělávání a vědy a výzkumu. Podstatně se musí zvýšit obecná úroveň vědění ve společnosti. V tomto směru se sice uskutečňují některé dílčí programy v oblasti počítačové gramotnosti a znalosti angličtiny, jejich účinnost je však vzhledem k absenci systému celoživotního vzdělávání a odpovídajícího zákona poněkud problematická. Existují pouze určité dílčí prvky celoživotního vzdělávání. Nutným předpokladem transformace ve směru společnosti a ekonomiky založené na znalostech je však skutečně propracovaný a reálně fungující systém celoživotního vzdělávání na všech úrovních společnosti, zajišťovaný ve spolupráci subjektů veřejného a soukromého sektoru.

V českém vysokém školství je třeba vytvořit podmínky, aby umožňovalo poskytovat vysokoškolské vzdělání bakalářského typu všem uchazečům, kteří pro něj mají předpoklady. Zároveň musí poskytovat hlubší vzdělání ve vysoce náročných magisterských a doktorských studijních programech víceméně elitní povahy. Již od počátku 90. let bylo snahou českých vysokých škol překonat oddělení pedagogické a vědeckovýzkumné práce, jež bylo dědictvím systému sovětského typu. Zejména na magisterském a doktorském stupni studia není možné zajistit kvalitní výuku či vědeckou výchovu doktorandů bez vědeckovýzkumné práce provázené kvalitní publikační činností. Toto úsilí však od samého počátku naráželo na nedostatek finančních zdrojů. Většina finančních zdrojů byla a dosud je vysokým školám poskytována na základě počtu zapsaných studentů. Postupně významně vzrůstaly počty studentů na vysokých školách, aniž by s nimi držely krok počty pedagogických pracovníků. Výsledkem je přetížení lidských zdrojů v českém veřejném vysokém školství, výrazné zvýšení „produktivity“ pedagogické práce, a u řady bakalářských a magisterských oborů pokles kvality. To je známý důsledek tolik kritizovaných ukazatelů „hrubé výroby“ z podmínek ekonomiky sovětského typu. Druhou stranou mince pak je zúžení prostoru pro vědeckovýzkumnou práci na vysokých školách.

Ve snaze posílit vědeckovýzkumnou práci na vysokých školách nakonec byly v posledních letech zavedeny nově pojaté programy výzkumných záměrů (2003) a vědeckovýzkumných center, u nichž byly prostředky poskytovány na

kvazi-soutěžních principech. To umožnilo mnoha vysokým školám vytvořit specializovaná vědeckovýzkumná pracoviště. Tato orientace je ve svých základních principech správná, nicméně dostatečná finanční institucionální podpora měla být poskytnuta všem vysokým školám a jako nadstavba by měl fungovat systém přidělování finančních prostředků výzkumným záměrům a centrům na základě transparentních kritérií založených na výkonu. Jen tak lze vytvořit podmínky pro získávání nadějných mladých doktorandů pro akademickou kariéru, výrazně omladit a zkvalitnit pedagogické sbory a vytvořit z vysokých škol skutečná centra základního a aplikovaného výzkumu. Zároveň je třeba propojit vědeckovýzkumnou práci ústavů ČAV, vysokých škol a podniků a vytvořit dobře fungující národní inovační systém.

Již v roce 2003 byla pod gescí místopředsedy vlády pro ekonomiku Martina Jahna vypracována *Národní inovační strategie*, která formulovala základní opatření nezbytná pro vytváření podmínek pro přechod ke znalostní ekonomice. Na jejím základě byla vypracována a v červenci 2005 schválena *Národní inovační politika České republiky na léta 2005 – 2010*. Tento dokument stanoví celkem 48 konkrétních opatření v oblasti priorit vědeckého výzkumu, jeho financování z veřejných zdrojů a vytváření podmínek pro efektivní spolupráci veřejného a soukromého sektoru v této oblasti, transferu technologií a vzdělávacích programů. V případě realizace by měla tato politika otevírat cestu ke zkvalitnění národního inovačního systému a jeho vývoj ve směru požadavků znalostní ekonomiky.

Úspěšnost transformace ve směru znalostní ekonomiky kriticky závisí na reformách v oblasti vzdělávání, vědeckého výzkumu a výzkumu a vývoje. Nezbytné podmínky je třeba zároveň vytvořit ve veřejných výdajích, protože vzdělání a věda a výzkum se musí stát jasnými preferencemi a musí na ně být vynakládány adekvátní finanční prostředky z veřejných i soukromých zdrojů. Ve veřejných rozpočtech hrají neúměrně vysokou úlohu mandatorní výdaje a prostor pro posílení výdajů na vzdělávání a vědu a výzkum je tak nedostatečný. Podle údajů Eurostatu Česká republika vydávala v roce 2004 na vědu a výzkum 1,26 % HDP, zatímco Finsko 3,46 % a EU-15 přibližně 1,9 %, EU-25 1,86 %. Obdobná situace je i u výdajů na vzdělání. Česká republika v roce 2003 vydávala 4,55 % HDP na vzdělání z veřejných zdrojů, Finsko 6,51 % a EU-15 přibližně 5,2 %, EU-25 rovněž asi 5,2 %. Chce-li Česká republika co nejrychleji překonat mezeru, jež jí odděluje od vyspělých členských států EU, musí mobilizovat finanční a lidské zdroje do oblastí, na nichž je kriticky založeno cílevědomé vytváření komparativních výhod charakteristických pro společnost a ekonomiku založenou na znalostech. To by mělo v počátečních fázích znamenat, že do oblastí vzdělávání a vědy a výzkumu budou směřovat mnohem vyšší zdroje než v případě Finska či Švédska. Jen tak lze vytvořit podmínky pro adekvátní reakci na lisabonskou výzvu.

Literatura

- [1] DRUCKER, P.: Post-kapitalistická společnost. Praha: Management Press 1993.
- [2] EUROSTAT: Structural Indicators. General Economic Background, 15. 1. 2007
<europa.eu.int/comm/economy_finance/publications>.
- [3] HAVEL, J.: Budování institucí v České republice. Politická ekonomie, *LII*, 2004, č. 6, s. 723 – 739.
- [4] HÄMÄLÄINEN, T. J.: National Competitiveness and Economic Growth. The Changing Determinants of Economic Performance in the World Economy. Cheltenham: Edward Elgar 2003.
- [5] JANÁČEK, K. – ZAMRAZILOVÁ, E.: Czech Economy. First Year after the EU Entry. Prague Economic Papers, *XIV*, 2005, č. 3, s. 195 – 220.
- [6] KADEŘÁBKOVÁ, A.: Výzvy pro podnikání – inovace a vzdělání. Česká republika na cestě ke znalostně založené ekonomice. Praha: Linde 2004.
- [7] KADEŘÁBKOVÁ, A. a kol.: Ročenka konkurenceschopnosti České Republiky 2005. Praha: CES VŠEM 2005.
- [8] KADEŘÁBKOVÁ, A. – SRHOLEC, M.: Structural Change in Transitive Economies. Prague Economic Papers, *X*, 2001, č. 4, s. 335 – 351.
- [9] KLUSOŇ, V.: Instituce a odpovědnost. K filozofii ekonomické vědy. Praha: Karolinum 2004.
- [10] KLVAČOVÁ, E.: Kultivace institucionálního rámce jako základní přínos vstupu České republiky do Evropské unie. Politická ekonomie, *LI*, 2003, č. 2, s. 236 – 253.
- [11] KOUBA, K. – VYCHODIL, O. – ROBERTS, J.: Privatizace bez kapitálu. Zvýšené transakční náklady české transformace. Praha: Karolinum 2005.
- [12] KUKLIŃSKI, A. (ed.): The Knowledge-based Economy. The European Challenges of the 21st Century. Warszawa: KBN 2000.
- [13] LUNDEVALL, B. A. (ed.): National Systems of Innovation. Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning. London: Pinter 1992 (repr. 1995).
- [14] MACHONIN, P.: Sociální transformace a modernizace. Praha: Slon 1997.
- [15] MACHONIN, P.: Česká společnost a sociologické poznání. Praha: ISV nakladatelství 2005.
- [16] MLČOCH, L.: Zastřená vize ekonomické transformace. Česká ekonomika mezi minulostí a budoucností (Institucionální pohled). Praha: Karolinum 1997.
- [17] MLČOCH, L.: Úvahy o české ekonomické transformaci. Praha: Vyšehrad 2000.
- [18] MLČOCH, L.: Deset lekcí z deseti let české transformace. Finance a úvěr, *51*, 2001, č. 4, s. 193 – 205.
- [19] MLČOCH, L.: Institucionální ekonomie. Praha: Karolinum 2005.
- [20] MLČOCH L. – MACHONIN, P. – SOJKA, M.: Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 (Alternativní pohled). Praha: Karolinum 2000.
- [21] Public Finances in EMU 2001, 2002. Brussels: Eurostat 2001, 2002.
- [22] REKTOŘÍK, J.: Přístup k inovacím v České republice. Současný stav a možné směry zlepšení. Brno: Centrum výzkumu konkurenční schopnosti 2005.
- [23] RIFKIN, J.: Evropský sen. Jak evropská vize potichu zastiňuje Americký sen. Praha: ELK 2005.
- [24] RODRIGUES, M. J. (ed.): The New Knowledge Economy in Europe. A Strategy for International Competitiveness and Social Cohesion. Cheltenham/Northampton: Edward Elgar 2002.
- [25] RODRIGUES, M. J.: European Policies for a Knowledge Economy. Cheltenham: Edward Elgar 2003.
- [26] ROONEY, D. – HEARN, G. – MANDEVILLE, T. – JOSEPH, R.: Public Policy in Knowledge-Based Economies. Foundations and Frameworks. Cheltenham/Northampton: Edward Elgar 2003.
- [27] SOJKA, M.: The Transformation of the Czech Economy – Present and Future Developments. Czech Sociological Review, *2*, 1994, č. 1, s. 35 – 51.

-
- [28] SOJKA, M.: Transformation, Integration and Inequality: The Case of the Czech Republic. Prague Economic Papers, *IX*, 2000, č. 4, s. 291 – 308.
- [29] SOJKA, M.: Czech Transformation Strategy and Its Economic Consequences: A Case of an Institutional Failure (or the Economic Consequences of Mr. Klaus). In: HAYASHI, T. (ed.): Democracy and Market Economics in Central and Eastern Europe: Are New Institutions Being Consolidated? Sapporo: Hokkaido University 2004, s. 109 – 128.
- [30] SOJKA, M.: Processus de modernisation et de mise à niveau dans l'intégration: le cas de la République tchèque. Reflets perspectives de la vie économique, *XLII*, 2003, č. 3, s. 61 – 72.
- [31] SRHOLEC, M.: Přímé zahraniční investice v České republice. Teorie a praxe v mezinárodním srovnání. Praha: Linde 2004.
- [32] STIGLITZ, J. E.: Whither Reform. Ten Years of the Transition. [Paper presented at the Annual Bank Conference on Development Economics.] Washington, DC: World Bank 1999.
- [33] STIGLITZ, J. E.: Globalization and Its Discontents. New York: W. W. Norton and Co. 2002.
- [34] VEČERNÍK, J. – MATĚJŮ, P.: Zpráva o vývoji české společnosti 1989 – 1998. Praha: Academia 1998.
- [35] ZON van, H.: The Knowledge Economy, Information Society and the Less Favoured Regions in Europe. In: KUKLIŃSKI, A. (ed.): The Knowledge-based Economy. The European Challenges of the 21st Century. Warszawa: KBN 2000.